

OMYLY A OBJAVY V SLOVENSKEJ PRÓZE (MARGINÁLIA Z AUTORSKEJ DIELNE)

VIERA ŽEMBEROVÁ

„Dejiny literatúry vždy boli a osudovo zrejme aj vždy budú dejinami jej podlžnosť k jednotlivým autorom.“

Ján Lenčo¹

Názov príspevku sa svojou ponukou javí v literárnohistorickom kontexte tak široký, že by sa mu mala venovať rovnako široká aj koncentrovaná pozornosť vývinového či druhového zacielenia, ale je tak sľubný v literárnokritických súvislostiach, že vyzýva na korektné premýšľanie o čase a dobe, o kultúre a jej spektrálnych kritériách, o ideológii a umeleckom smerovaní (národnej) kultúry v konkrétnom čase, teda o „konkrétostiach“ a o „konkrétnych“ vo vzťahu príčiny a následku, povedzme pre žáner a jeho vnútrotextovú organizáciu atď. Teda je isté už vopred, že jeden i druhý smer ostávajú výzvou na zdôvodňovanie vývinových pohybov, ale aj na relatívnosť toho v kultúre, čo súvisí s (dejinným, ideologickým a i.) časovým (ná)tlakom neliterárnych procesov na ňu, na jej obsah i štruktúru v konkrétnej národnej literatúre, teda na jej tvorcov i (kultúrne, umelecké, autorské) následky, čo prináša i dôsledky, ktoré ponecháva.

Pravdepodobne by sa vzťah medzi pojmami objav a omyl mohol segmentovať tak v časovom, umeleckom, druhovom, generačnom, ale v iných „vzorcoch“, ktoré by nastali pri nachádzaní odpovedí na to, čo je objav a čo je omyl. Už sa naznačilo, že v slovenskej próze (druhej) polovice 20. storočia zohráva nie zanedbateľnú rolu profilovanie „celej“ kultúry v súlade s politickým smerovaním štátu po ukončení druhej svetovej vojny a po februárových a októbrových udalostiach v roku 1948, po „odhalení“ kultu osobnosti v päťdesiatych rokoch, po aplikovaní „inštrukcií“ z Poučenia z krízového vývoja [...] v sedemdesiatych rokoch v kultúre i umeleckej literatúre...., teda pripomíname omyly a objavy, ako keby boli „naprogramované“ už do tohto reťazca spoločenských dejov, ktoré kultúru a literatúru neobišli, ale ani ona sa od nich nevzdialila. Príčiny, prečo sa to tak udialo, treba z odstupu času a získaného poznania jemne rozlišovať.

Prosté pripomínanie si objavov a omylov v slovenskej próze druhej polovice 20. storočia by sa mohlo uspokojiť lustrovaním dobových denníkov (recenzná rubrika denníka Pravda) alebo kultúrnych periodík (za všetky možnosti Nové slovo, Kultúrny život v čase prípravy rokovania spisovateľov 1955–1956, Slovenské pohľady a ich bilančné príspevky alebo diskusie o slovenskom románe 1976–1977, publikované diskusie „o“ v Romboide v osemdesiatych rokoch).

Naisto by nebolo nadbytočné sústrediť sa na požiadavky dobovej kultúrnej politiky a jej praxe, na „fungovanie“ spisovateľskej organizácie alebo na „tvár“ i „masku“ literárneho života (Drug, 2003, s. 7–124). Sústredeným, rozlišujúcim a klasifikujúcim pohľadom do vnútra omylov a objavov slovenskej prózy druhej polovice 20. storočia sú monografické práce so syntézou druhej alebo tematickej problematiky (za všetky Břetislav Truhlář, 1983), pedagogické dejiny literatúry, slovníky a encyklopédie, v ktorých sa profiloval na podloží dobových myšlienok a ich praktickej realizácie, ako sa to pripomenulo vyššie, formoval vývinový obraz modernej národnej literatúry, jej autora a jeho tvorby, všeličo napovedia dostupné literárne rozhovory, ankety, udeľované ocenenia za konkrétnu literárnu tvorbu pôvodnú či literárnovednú atď.

Literárna história v tak členitom, odlišnom a tenzijnom postupne navrstvovanom autorskom, literárnovednom kultúrno-publicistikom „archíve“ materiálov získava nezastupiteľné dôvodenie, argumenty a poznanie o tom čo, ako, kto, prečo a pre koho v istej dobe činil práve to, čo vykonal. Osihotená absolutizácia „dokumentu“ by však nemala prevážiť, lebo konkrétne okolnosti, za akých sa isté veci v kultúre, v praxi literárneho života či v autorskom prostredí „dejú a stanú sa“, si žiada predovšetkým vertikálne a všestranné zhodnotenie kontextu.

Literárna história však zužitkúva aj svoj prirodzený odstup od toho, čo sa spomenulo vyššie a má čas, aj keby nemala optimálne podmienky, zorientovať sa v navrstvovaní dôkazov i odkazov doby ako celku, ktorej sa venuje. Pri tomto úkone sa stretne aj s autorskou tvorbou, kritickou praxou, skupinovými ozvenami, ktoré – z najrozličnejších príčin – sa dostali do odstredivého poľa účinkovania tých síl, ktoré podmieňovali dobový literárny život a pohyb v kultúrnom živote. A tak nemôže prekvapiť zistenie, toľkokrát už overené práve literárno-historickým výskumom, že sa hodnoty a ich iniciácie prevrstvujú, preto má zmysel dôsledné sledovanie práve priesečníka dobových dostredivých a odstredivých „procesov“ v pôvodnej tvorbe a v pôvodnej kritickej praxi o nej. Jeden z paradoxov takto nasmerovaného (rekonštruovania) poznania o dobe, jej ideách, ideáloch, umeleckých ambíciách, o vzťahu k tvorcovi a jeho dielu môžu vyústiť na jednej strane do konštatovania látkovej a tematickej prevahy tvorby o druhej svetovej vojny a Slovenskom národnom povstaní, aby ako protipól táto dominantna vývinu slovenskej literatúry po roku 1945 už v nie oznamujúcom, ale hodnotiacom úkone dostala aj voľné podobnenstvo, keď sa v súvislosti s látkou a témou vojny a Povstania hovorí o konkrétnych autoroch a textoch s „nádychom“, povedzme, plochého dobrodružného nánosu. Napokon literárny historik, ktorý sa sústreďí na texty zahrnuté do okruhu prozaickej tvorby, v ktorej prevažuje román (prvá epická syntéza) a bude látku i tému sledovať v próze v sedemdesiatych rokoch i v dráme osemdesiatych rokov, nemôže si nevšimnúť a nezhodnotiť vo vývinovom kontexte druhu, témy, novej – mladšej generačnej ambície tento (žánrový, typologický) posun i (výkladový a hodnotiaci) odstup od závažnej historickej udalosti v moderných národných dejinách. Príčiny naznačenej situácie sú napokon aj literárnymi historikmi (dnes) pomenované, a predsa ostáva skupina autorov, ktorá buď v emigrantskom prostredí, alebo doma ostávala (za)vytlačená na okraj literárneho života so všetkými dôsledkami, a predsa zasahuje do látky a témy vojny a Povstania ich „dopovedaním“ prostredníctvom „príbehov“, aké prinášali päťdesiate roky pre tých, ktorí boli tam a vtedy a svojim občianskym podielom vstupovali do súkolesia udalostí, čo aj len v role štatistov, teda i tým, že uverili, súhlasili, podporovali, kalkulovali, ľahostajne sa prizerali, jednoducho boli pritom.

Osud „moderného“ človeka 20. storočia býva určený rozpätím verifikovateľného času aj s jeho drámami veľkého dosahu, rozpätím kvality bytia človeka v určitej spoločnosti a v jej, či

ňou vymedzenom „priestore“ ako príležitosť či možnosť na uskutočnenie seba samého. A do priestoru, o ktorom je reč vo vzťahu k jednotlivcovi patrí aj „intenzita“ jeho osobného prežitku a „naliehavosť“ jeho osobnej pamäti. Moderný človek v európskom priestore zvlášť od druhej polovice storočia sa, napovedajú tomu dobové izmy v umení aj v umeleckej literatúre, (ne)mohol rozhodnúť sa, ale mal konať tak, že ostane solitér, alebo sa včlení do kolektívu. Juraj Váh v próze *Urážka majestátu* osnoval práve na tomto „rozhodnutí“ prozaickú rekonštrukciu Ja, teda mravného, citového, rozumového, no nie raz s oživovaním archetypového chápania literárnej postavy seba, svojho osudu, poznávania seba samého v okružení „platných“, či jedine možných spoločných názorov, noriem, postojov, hodnotení v modelovej situácii zo zosnovanej intrigy, no a z tej, ako sa dá predpokladať, niet úniku. Próza *Urážka majestátu* dotvára líniu tých prozaických oslovení dobovej spoločnosti, aká sa druží k autorskej dielni Petra Karvaša, Leopolda Laholu, Alfonza Bednára či Antona Ťažkého. Navonok nešpecifikovaná záťaž textov týchto autorov voči čitateľovi, isto sa nájdu aj ďalší autori či čitatelia, spočíva v tom, že texty „hovoria“ prostredníctvom príbehu o (všeobecne) verifikovateľných veciach praktík dobovej moci, o modelových skúsenostiach občianskych, politických, verejných, kolegiálnych, pracovných, vzťahových, a predsa ide o udalosti okolo literárnej postavy, ktoré sa predierajú spod ideologického nánosu konkrétnej spoločnosti do otvoreného priestoru mravného „videnia“ seba ako (ľudskej) zovšeobecnenej jednotlivosti dobových zvyklostí a ich spoločenských mechanizmov v paralyzovanej role nečloveka.

Do dvojprózy, ktorá vyšla pod spoločným názvom *Urážka majestátu* patrí aj druhý text *Lamed vaf*, ktorá problém mravnej zodpovednosti jednotlivca za zlo všetkých, teda za (anonymné) spoločenské zlo, personalizuje do postáv mužov, ktorí sa z postu podporovateľov dostali do role obetí systému, ktorému pomáhali „na nohy“. Prvá línia prózy len v retrospektíve a ako torzo na podnietenie vnútorného dramatismu pre všedný „príbeh“ z pádu a znovuzrodenia človeka medzi ľuďmi naznačuje, čo postava prežila pri zatknutí, procese, v bani, ale druhá línia z detailov, s minimálnym pohybom v priestore, sujete komentuje odvahu, podmienku a spôsob, akým sa možno vrátiť medzi tých, ktorí zapríčinili jej osobný pád. Teda, zlo i znova raz prispôsobené „odpustenie“ sa personalizuje v generácii „otcov“, aby ostali otázky bez odpovedí, preto: „Albert Hubočan chodil mestom, pozeral výklady a myslel si lamed vaf, lamed vaf, každý z nás, ja. Ale či uvládnem svoju ťažobu sveta tak ako ona? Nie iba za seba, ale za čosi viac?“ (*Lamed vaf*, s. 184)

Próza *Urážka majestátu* posunula dobu, praktiky moci, všeobecný alibistický strach jednotlivca o seba, svoju prácu, svoju kariéru, svoje jestvovanie a z neho plynúce deformovanie humanizovanej spoločenskej (mravnej) normy, do generácie – obrazne – detí, teda medzi mladších, pred ktorými je ešte nie zanedbateľná časť profesijného života, už získané posty v profesii a spoločnosti. Váh pracuje s témou a postavou tak, že už svojím mravným, filozofujúcim a aj autorským „emprickým“ vymedzením navodzuje problém a nie konflikt v línii dramatického a tragického prístupy k všetkému, čo patrí do „reálií“ zobrazenej spoločnosti, do dejín reálneho, hoci adaptovaného európskeho (geo)priestoru a do časti verejného a súkromného života vojnovnej a povojnovej generácie, do ktorej patril sám. Autorská stratégia Juraja Váha je vymedzená a priori isto aj osobnou skúsenosťou, skôr sa v komponovaní problému a pri organizovaní sujetu počíta s tým, čo sa do tematického rozpätia dostáva ako problém (retušované pornofotografie, Kostrova báseň Na Stalina, hľadanie post factum udavača), ktorý zmrzačí, potom ničí až zničí život jedného (na všetkých) človeka. Pri takto otvorenej kompo-

zičnej ploche, ktorej dominuje problém daný alebo iba aktualizovaný po zvonom dávnejšom dození, ťažisko funkcie i sémantiky textu sa „oprie“ o postavu. Pre Juraja Váha, obdobne pre Petra Karvaša, ide o typy postáv, ktoré sú v danej chvíli „pri prameni“ dobových praktík a rovnako Váh i Karvaš, ale aj A. Bednár či L. Ťažký zúžia akčný priestor postavy a prehĺbia pôdorys mravného a typového rozčlenenia postavy, ktorá „môže“ priniesť riešenie, alebo ho aspoň naznačiť.

I Váhov text *Urážka majestátu* a Váhova autorská rola v slovenskej próze druhej polovice 20. storočia naznačujú, aká je funkčne, hodnotovo i esteticky premenlivá noetická pozícia konkrétneho umeleckého textu v druhovom, žánrovom, poetologickom, ale predovšetkým v „metonymickom“ (po)vedomí dejín literatúry. Napokon, keď sa národná literatúra a jej dejiny rozhodnú hľadať, poznať a reflektovať svoje(hodnotové) omyly a objavy v súvislostiach literárneho a neliterárneho súkolesia národnej kultúry a národných dejín, môže to napomôcť poznávaciemu procesu, paradoxne, literatúry tu a teraz. No ostáva to práve v pôsobnosti dejiny literatúry, ich tvorcov, veď to spočíva v moci ich materiálového zázemia a schopnosti literárnovednej reflexie, aby sa aj v slovenskej próze druhej polovice 20. storočia metonymické premenilo na metaforu literárne adaptovaného (dejinného, spoločenského) času a jeho (ľudských) obsahov.

POZNÁMKY

- 1 Lenčo, Ján: „Z mladosti“. In: *Juraj Váh v spomienkach*. Zostavili Ivan Giač, Jozef Beňovský. Divadlo SND, Martin 2002, b. č.
- 2 Juraj Váh, občianskym menom Henrich Herzog (29. 8. 1925 – 3. 10. 1976), prozaik, dramatik, dramaturg.

LITERATÚRA

- DRUG, Štefan: *Literatúra a politika po slovensky*. Bratislava, Slovenský spisovateľ 2003 (časť Od Hosana po Ukrižujúho. Zopár sond do literárneho života po roku 1945).
- TRUHLÁŘ, Břetislav: *Próza socialistického realizmu 1945–1980*. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1983.
- VÁH, Juraj: *Urážka majestátu*. Bratislava, Slovenský spisovateľ 1966, s. 7–75.
- ŽEMBEROVÁ, Viera: *Kontinuita a kontext textu*. Prešov, Náuka 2004.

Summary

Viera Žemberová: Mistakes and Revelations in the Slovak Prose (Marginalia from the Author's Workshop)

The contribution deals with the conditioned relationship between literary science and social and cultural practice in the second half of the 20th century. It was the ideology intervention into the author's work. The concrete text of Juraj Váh demonstrates that besides the authors who accepted the after-war culture practice, there were also the authors who thematically concentrated on this deformation in the morality of society.

Translation © Renáta Gregová